

РОЗДІЛ 6. ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

АГРАРНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК ОСОБЛИВА СКЛАДОВА ЧАСТИНА ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН І ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН

AGRICULTURAL NATURAL RESOURCES USE AS A SPECIAL COMPONENT OF THE ECONOMIC RELATIONS AND THE TRANSFORMATION CHANGES

У статті з позиції системного підходу досліджено сутнісні характеристики аграрного природокористування, позиціонування його як особливої складової частини економічних відносин і трансформаційних змін у напрямі забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства та екологічної безпеки. Обґрунтовано цільові орієнтири стратегії розвитку сфери аграрного природокористування, які передбачають пріоритет екологізації під час забезпечення високої ефективності виробництва.

Ключові слова: аграрне природокористування, економічні відносини, трансформаційні зміни, природно-ресурсний потенціал, соціально-економічний розвиток, відносини власності.

В статье с позиции системного подхода исследованы существенные характеристики аграрного природопользования, позиционирование его как особенной составляющей экономических отношений и трансформационных изменений в направлении обеспечения социально-экономического развития общества и экологической безопасности. Обоснованы целевые ориентиры страте-

гии развития сферы аграрного природопользования, реализация которых направлена на адаптацию отечественных норм и правил к европейским стандартам природопользования.

Ключевые слова: аграрное природопользование, экономические отношения, трансформационные изменения, природно-ресурсный потенциал, социально-экономическое развитие, отношения собственности.

The article investigates from the position of systematic approach essential characteristics of agrarian nature management, its positioning as a special part of economic relations and transformational changes in the direction of ensuring of socio-economic development of society and environmental security. Grounded target orientations of the strategy of agrarian nature management sphere development, which suppose a priority of ecologization during ensuring of production high performance.

Key words: agrarian nature use, economic relations, transformational change, natural-resource potential, socio-economic development, property relations.

УДК 330.15.0035:63

Рогач С.М.

д.е.н., професор
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку національної економіки проблеми раціонального природокористування набувають значної ваги у зв'язку з необхідністю гарантування продовольчої безпеки і створення просторового базису для ефективного розвитку продуктивних сил. Особлива гострота і нагальність вирішення зазначеної проблеми зумовлені стратегічною важливістю аграрного сектору як основної ланки матеріального виробництва, що визначає масштаби та пропорції господарського освоєння природно-ресурсної бази та соціально-економічного розвитку. Багатогранність і багатоаспектність еколого-економічних проблем аграрного природокористування актуалізують потребу формування системного підходу до дослідження його сутнісних характеристик, позиціонування як складової частини економічних відносин і трансформаційних змін у напрямі забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства та екологічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням визначення сутності і місця природних ресурсів у системі економічних відносин значна увага приділяється у працях як вітчизняних, так і вчених близького зарубіжжя, зокрема таких, як Д. Баб-

міндра, О. Балацький, І. Бистряков, В. Борисова, О. Веклич, В. Голян, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, Н. Зіновчук, О. Кашенко, М. Лук'янчиков, М. Максимцов, В. Медведєв, О. Мордвінов, І. Потравний, Ю. Стадницький, М. Ступень, А. Третяк, Ю. Туниця, М. Федоров, О. Фомичов, Т. Хачатуров, М. Хвесик, О. Царенко, І. Якушик, І. Яремчук та ін. Одні з них розглядають природно-ресурсний складник як фактор соціально-економічного розвитку, що сприяє динамізації розширеного відтворення національного багатства, інші – як основу ресурсного потенціалу країни, котра відіграє вирішальну роль у розвитку національної економіки та забезпечення населення життєво необхідними благами. Менш висвітленими в науковій літературі залишаються проблеми застосування комплексного підходу до дослідження сфери аграрного природокористування як особливої складової частини економічних відносин і трансформаційних змін.

Постановка завдання. Мета даної роботи – на основі аналізу сучасних науково-методичних підходів визначення системоутворюючої ролі аграрного природокористування в системі економічних відносин з урахуванням трансформаційних змін в аграрній сфері економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Аналізуючи роль і місце природних ресурсів у системі економічних відносин, слід зазначити, що саме від їх запасів, якості та окремих техніко-економічних характеристик залежить господарська самодостатність країни та її регіонів. Особливо це актуально на нинішньому етапі розвитку національної економіки, коли поглиблення процесів глобалізації та регіоналізації вимагає максимально можливого використання потенціалу конкурентних переваг, це стосується і сфери природокористування.

В економічній науці класично виділяють три напрями трансформацій, пов'язаних із залученням природних ресурсів у господарський оборот та їх впливом на економічне зростання: нарощування маси тих же ресурсів, що застосовуються у процесі відтворення без зміни ефективності їх використання; нарощування маси тих же ресурсів одночасно з підвищенням ефективності їх застосування; підвищення ефективності використання всіх видів ресурсів без збільшення обсягів їх залучення [1, с. 13]. З погляду економіки найкращим є третій шлях – інтенсивного зростання. Перший – класично екстенсивний, найбільш згубний для природи, досить тривалий період був характерним для сільського господарства України. Другий шлях є перехідним, він практично переважає сьогодні, і його не можна вважати ефективним та раціональним, адже шкода, завдана природі у процесі природокористування, обчислюється мільярдами гривень. Повний перехід на інтенсивний шлях розвитку потребує докорінних трансформацій у сфері природокористування, запровадження прогресивних відносин на конкурентній основі з обов'язковим урахуванням природоємності.

У цьому аспекті стосовно сфери природокористування необхідно передбачити не тільки підвищення ефективності використання природних ресурсів у виробництві, а й оптимальне їх залучення без шкоди для відтворювальних сил природи та охорону для прийдешніх поколінь. Такі зміни, як уважає більшість фахівців, можливі лише за умови системних зрушень у свідомості людей.

Разом із тим сучасне індустріальне суспільство базується на використанні природних ресурсів, необхідних не стільки для забезпечення умов життя людей, скільки для матеріального виробництва. Залучення природних ресурсів у суспільне виробництво означає перетворення їх у складову частину продуктивних сил суспільства, внаслідок чого природні продуктивні сили перетворюються в суспільні продуктивні сили. При цьому, на думку науковців, одні природні ресурси, які переходять до складу суспільних продуктивних сил, видозмінюються і втрачають зв'язок із природою, а інші хоча й залучаються в суспільне виробництво, але продовжують зберігати свої первісні зв'язки з природним середовищем [2, с. 12]. Специфіка аграрного природокористування

полягає в тому, що саме у цій сфері природні ресурси є основним засобом виробництва і не втрачають первісний зв'язок із природою.

Як свідчить господарська практика, найбільш інтенсивний вплив здійснюється на природні ресурси, які беруть безпосередню участь у технологічних процесах виробництва сільськогосподарської продукції. До них відносяться фактично використані земельні, водні, лісові ресурси, рослинність природних кормових угідь. Усі вони є предметами, засобами праці, природною продуктивною силою сільського господарства, у той час як природні умови на виробничий процес діють опосередковано, через природні ресурси, і для аграрної галузі не є предметами, засобами праці, елементами продуктивних сил. Разом із тим, у сільському господарстві процес одержання кінцевої продукції неможливий без органічного поєднання природних ресурсів і умов. Зокрема, Л. Мельник зазначає, що основна особливість розвитку продуктивних сил на сучасному етапі – поступове стирання межі між природними ресурсами і природними умовами. Це обумовлено зростаючими масштабами традиційного використання природних чинників як ресурсів, унаслідок чого фактор, який раніше відносився до природних умов, перетворюється у природний ресурс [3, с. 15].

Якщо стосовно ролі і значення природних ресурсів як важливої складової частини розвитку національної економіки вчені однозначні, то щодо оцінки природно-ресурсного потенціалу існує певна поляризація думок.

Так, одні науковці вважають, що Україна не є самодостатньою державою за критерієм запасів стратегічно важливих природних ресурсів (насамперед паливно-енергетичних), тому ще більш прискіпливо необхідно підходити до вибору форм і методів залучення природних ресурсів у процес відтворення, щоб максимально задовольнити потреби господарського комплексу і завдати найменшої шкоди навколишньому природному середовищу.

З іншого боку, Р. Іванух та Б. Данилишин стверджують, що Україна має сприятливі природні умови і багаті ресурси для розвитку національної економіки, у тому числі аграрного сектору як невід'ємної її складової частини. У своїй сукупності вони утворюють природно-ресурсний потенціал, що являє собою інтегральну потенціальну продуктивність усіх природних умов і ресурсів, вимірювану виробництвом валової продукції, а також валового і чистого доходів у розрахунку на одиницю земельної площі та на одного жителя. На думку вчених, за тривалого монопольного панування трудової теорії вартості природні ресурси вважалися безвартісними, що зумовило їх марнотратність, швидке виснаження, деградацію і наявність екологічних проблем [4, с. 39].

Інші науковці вважають, що еколого-економічна криза України спричинена тривалим домінуванням принципу одержання максимальної вигоди за мінімальних затрат, за якого існувала неузгодженість темпів економічного розвитку і вимог екологічної безпеки, переважання природомістких галузей із високою питомою вагою ресурсо- й енергоємних застарілих технологій, сировинної орієнтації експорту [5, с. 121].

Зазначена криза безпосередньо стосується і сфери аграрного природокористування, оскільки саме в ній, з одного боку, результати виробничої діяльності безпосередньо визначаються кількістю та якістю залучених природних ресурсів у господарський оборот, а з іншого – сільськогосподарське виробництво здійснює широкомасштабний вплив на стан природних ресурсів та навколишнє середовище в цілому. Темпи і масштаби такого впливу часто перевищують здатність природи до самовідновлення та відтворення і характеризуються незворотними наслідками.

В. Кравців уважає, що сьогодні неможливо ігнорувати такі об'єктивні чинники трансформацій природокористування, як вичерпність природних ресурсів, насамперед невідтворюваних, уразливість навколишнього середовища, екологічна стійкість і ресурсно-екологічна місткість довкілля, межі

його екологічної опірності до негативних антропогенних дій [6, с. 325].

Узагальнення та врахування змін соціально-економічного розвитку суспільства, темпів і характеру залучення природних ресурсів у господарський оборот дає можливість виділити концепції природокористування, які мають принципові відмінності (рис. 1).

Кожна із зазначених концепцій задовільняла вимоги певного етапу соціального та економічного розвитку суспільства і характеризувалася як перевагами, так і недоліками. Для сучасного етапу соціально-економічного поступу суспільства з урахуванням спектру притаманних йому трансформаційних змін, на нашу думку, найбільш прийнятною є еколого-економічна концепція, яка передбачає пріоритет екологізації із забезпеченням високої ефективності виробництва.

Однак, на нашу думку, ототожнення низкою авторів природокористування із процесом суспільного виробництва, а тим більше із системою «суспільство – природа», можна вважати дискусійним, оскільки це поняття має вужчий зміст, ніж дві інші категорії. Не всі види виробничих процесів і робіт можна віднести до сфери природокористування, оскільки серед них є й такі, що не здійснюють прямого і безпосереднього впливу на природне серед-

Рис. 1. Характеристика основних концепцій природокористування з урахуванням трансформаційних змін соціально-економічного розвитку суспільства

овище. Стихійні сили природи (землетруси, тайфуни, вулканізм тощо) впливають на суспільство й є елементами взаємодії, але також не можуть включатися до змісту поняття «природокористування». Використовувати його у значенні земле-, водо-, лісокористування чи користування будь-яким іншим видом природних ресурсів (як найбільш вузьке розуміння) теж недоречно. Названі види ресурсокористування є структурними елементами природокористування і повинні розглядатися як його компоненти.

Досить глибоко проблеми формування економічної структури природокористування, механізмів регулювання та управління цією сферою опрацьовані і в економічній літературі розвинених країн. У працях відомих зарубіжних учених А. Ніза, Д. Пальмізано, Д. Робертса, Ф. Сміта, Д. Хенза розкриваються різноманітні еколого-економічні проблеми суспільного розвитку, обґрунтовується об'єктивність поширення механізмів ринкової регуляції у сферу природокористування та охорони навколишнього середовища [7; 8].

Особливу нішу в системі природокористування займає аграрне природокористування. В економічній і спеціальній науковій літературі термін «аграрне природокористування» є досить вживаним, однак розгорнутих його трактувань, із чітким визначенням змісту, недостатньо. Найчастіше ним позначають такий процес взаємодії суспільства і природи, в якому люди за допомогою основних засобів виробництва перетворюють природу в продуктивну силу з метою виробництва продуктів харчування і сировини для промисловості [9, с. 91].

На нашу думку, таке розуміння аграрного природокористування досить чітко підкреслює його специфічність, проте неповно відображає відносини, які виникають між суб'єктами такої взаємодії.

Більш комплексно до розуміння сутності та значення аграрного природокористування як особливої сфери економічних відносин і трансформаційних змін підійшли М. Хвесик та В. Голян. Зокрема, вони зазначають, що аграрне природокористування, його відтворення та охорона є важливими та рівнозначними складовими частинами сфери природокористування, і це має бути відправним пунктом як у теорії і методології природокористування, так і під час проектування регуляторних заходів, спрямованих на примноження природно-ресурсних благ [10, с. 17].

Аналіз наукових джерел та власні дослідження дають підстави визначити *сутність аграрного природокористування* як об'єктивного процесу, що відображає один з аспектів взаємодії аграрної сфери і природного середовища, а саме вплив сільського господарства та пов'язаних із ним галузей на природне середовище, і включає використання, відтворення, освоєння природних ресурсів, охорону довкілля.

Урахування багатоаспектності еколого-економічних проблем аграрного природокористування та концептуальних підходів до дослідження його сутнісних характеристик як складової частини економічних відносин і трансформаційних змін дає підстави сформулювати змістовну характеристику цієї сфери (рис. 2).

Системна реалізація визначених концептуальних положень покликана забезпечити комплексність здійснення економічно ефективного та екологічно безпечного аграрного природокористування. Сутність такого підходу насамперед полягає в ефективному використанні обмежених природних ресурсів для забезпечення процесу матеріального виробництва, їх розподіл серед різноманітних груп господарюючих суб'єктів аграрної сфери, зниження екологічних збитків, ціноутворення з урахуванням екологічних чинників, формування ринку природних ресурсів як факторів виробництва та ринку екологічно чистої продукції, мінімізацію негативних зовнішніх ефектів (екстерналій), упровадження економічної відповідальності за негативні наслідки господарської діяльності та економічного стимулювання екологічно орієнтованого сільськогосподарського виробництва.

Аграрне природокористування є складовою частиною сільськогосподарської діяльності, тому виділення його із загальної структури відтворювального процесу є досить абстрактним. Разом із тим ця абстракція як методологічний прийом необхідна для осмислення змісту і структури аграрного природокористування, пізнання його ролі і місця в сільськогосподарському виробництві, аналізу й удосконалення механізмів управління ним в умовах модернізації економіки.

Перспективними напрямками аграрного природокористування, на нашу думку, має бути відтворення природних ресурсів та охорона природи, оскільки метою їх функціонування є збереження, відновлення й покращання початкових природних властивостей. Однак у практиці господарювання поставлена мета реалізується не завжди: по-перше, через відсутність коштів на проведення відповідних заходів; по-друге, через негативний вплив на стан природного середовища необґрунтованої реалізації окремих заходів. Це стосується насамперед гідротехнічної меліорації, залучення до землеробського використання схилених земель, нераціональної хімізації сільського господарства.

Структура природокористування в сучасних умовах далека від досконалості й через низьку інвестиційну привабливість відтворення природного середовища та слабку ліквідність об'єктів природоохоронної інфраструктури, тому в найближчій перспективі в усі види природокористування варто вмонтувати нові інституціональні

Рис. 2. Концептуальний підхід до дослідження сфери аграрного природокористування

Рис. 3. Специфіка відносин власності на природні ресурси аграрної сфери

ланки, які дадуть можливість закласти в природо-експлуатуючу діяльність екологічний та ресурсоощадливий імперативи.

Аграрне природокористування базується на основоположних засадах правового регулювання, що знайшли своє відображення у низці природно-ресурсних і природоохоронних законодавчих актів. З огляду на диференційований стан сучасного українського законодавства, аграрне природокористування є комплексним правовим інститутом, що інтегрує сукупність правових вимог щодо використання природних умов та ресурсів у сфері сільськогосподарського виробництва. Комплексний зміст інституту права аграрного природокористування охоплює правову регламентацію як конкретних правомочностей суб'єктів сільськогосподарського природокористування, так і правовідносин стосовно цієї сфери.

Істотний вплив на специфіку регулювання відносин власності на природні ресурси аграрної сфери має оптимальне врахування всіх особливостей їх природного походження і фактичного стану природних об'єктів (рис. 3).

Такий підхід до правового оформлення відносин власності на природні ресурси забезпечує їх раціональне використання й ефективну охорону державою та є регулятором найважливіших аспектів суспільних відносин.

Переважає більшість сучасних природно-ресурсних нормативних актів указують на необхідність раціонального використання природних ресурсів, однак у них не наводиться законодавче визначення даного поняття, зокрема в аграрній сфері. На думку фахівців, саме через це раціональне використання природних ресурсів, як і раніше, має оцінювальний характер і не забезпечує реальної раціоналізації [11].

Практика свідчить, що на сучасному етапі заходи, спрямовані на раціональне аграрне природокористування, стабілізацію та оздоровлення довкілля, не дають бажаного ефекту. Основними причинами цього є: відсутність комплексного підходу та координації у вирішенні вказаних проблем; недостатнє фінансування природоохоронних заходів; відсутність реально діючого економічного механізму природокористування; недосконалість інституційна структура управління в цій сфері.

Таким чином, надмірна експлуатація природних ресурсів, недосконалість форм та способів їх залучення у відтворювальний процес потребують перегляду пріоритетів їх використання та вироблення чітких цільових орієнтирів стратегії у сфері аграрного природокористування (рис. 4).

Висновки з проведеного дослідження. Доцільність розроблення та реалізація стратегії раціонального використання та охорони при-

Рис. 4. Формування цільових орієнтирів стратегії розвитку сфери аграрного природокористування

родно-ресурсного потенціалу аграрної сфери на регіональному рівні потребує суттєвої адаптації існуючих у нашій країні норм і правил до європейських стандартів із природокористування. Легітимізація програмно-цільового підходу унеможливить вплив різних кон'юнктурних інтересів на використання природних ресурсів, стане гарантом прозорості прогнозованості регіональної політики в цій сфері.

Не менш важливою проблемою в сучасних умовах зростання попиту на продукцію сільського господарства, а отже, і суспільної цінності природних ресурсів є й гарантування екологічної безпеки виробництва. Відповідно, трансформація агропродовольчої сфери має здійснюватися одночасно з її екологічною адаптацією до навколишнього середовища. Без комплексного та якнайшвидшого розв'язання цих органічно взаємопов'язаних завдань Україна не може розраховувати на істотне підвищення рівня власної як продовольчої, так і ресурсно-екологічної безпеки.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Дубас Р.Г. Економіка природокористування : [навч. посіб.] / Р.Г. Дубас ; 2-ге вид., стереотип. – К. : КНТ, 2009. – 448 с.
2. Хвесик М.А. Стратегічні імперативи раціонального природокористування в контексті соціально-економічного піднесення України : [монографія] / М.А. Хвесик. – Донецьк : Юго-Восток ЛТД, 2008. – 496 с.
3. Мельник Л.Г. Екологічна економіка : [підручник] / Л.Г. Мельник ; 2-ге вид., випр. і доп. – Суми : Університетська книга, 2003. – 348 с.
4. Іванух Р., Данилишин Б. Природно-ресурсний потенціал України і шляхи підвищення ефективності його використання / Р. Іванух, Б. Данилишин // Економіка України. – 1995. – № 11. – С. 52–64.
5. Економіко-правове регулювання природокористування : [монографія] / М.А. Хвесик [та ін.]. – К. : Кондор, 2004. – 524 с.
6. Кравців В.С. Стратегія раціонального використання природно-ресурсного потенціалу в регіоні: екологічні пріоритети / В.С. Кравців // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Економіка. – Рівне : РВЦ НУВГП, 2006. – Вип. 4(36). – Ч. 2. – С. 325–330.
7. Низ А. Экономика и окружающая среда / А. Низ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.babr.ru/index.php/book=2497>.
8. Смит Ф. Рыночная экология: использование частной собственности для охраны окружающей среды / Ф.Смит // Экономика и математические методы. – 1992. – Т. 28. – Вып. 1. – С. 29–39.
9. Мордвінов О.Г. Управління аграрним природокористуванням в умовах ринкової трансформації : [монографія] / О.Г. Мордвінов. – К. : УАДУ, 2000. – 344 с.
10. Хвесик М.А., Голян В.А. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів : [монографія] / М.А. Хвесик, В.А. Голян. – К. : Кондор, 2007. – 480 с.
11. Міністерство юстиції України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://minjust.gov.ua/ua>.
12. Svitlana Rogach. Ukrainian ecological legislation: current stat and directions of adaptation to standards of EU countries. Published by: Conference proceeding: Kyiv: "CP Komprint" Ltd, 2011. – 424 p.